
APUNTS SOBRE LA RECEPCIÓ A CATALUNYA DE LA NOVEL·LA DE FULLETÓ FRANCESA DEL DINOU

PAU JOAN HERNÁNDEZ
PauJoan.Hernandez@uab.cat
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum: Aquest treball pretén de fer una aproximació a la recepció a Catalunya de la novel·la fulletonesca francesa del dinou. Parteix de la recepció de *Les Mystères de Paris*, d'Eugène Sue, publicada originalment a *Le Journal des Débats* entre el 1842 i el 1843 i que va tenir un gran èxit a casa nostra, amb traduccions aparegudes ja l'any següent de l'original, especialment de la traducció castellana de Joan Cortada del 1844, la primera publicada a Barcelona (per la Impremta de Tomàs Gorchs). Tot seguit, s'estudia més concretament la recepció i la gran influència d'aquesta obra i del fulletó francès en general en la cultura catalana del dinou, i molt especialment en la cultura popular, una influència que podem rastrejar d'una banda en l'aparició de fulletons inspirats en els francesos a la premsa periòdica (especialment en les publicacions populars, com ara *La Barretina*, *Lo Esquirol* o *La Gorra de Cop*) i de l'altra en el naixement i pervivència en l'imaginari popular d'un seguit de temes i de personatges d'origen fulletonesc francès (a través, per exemple, dels dibuixos publicats a *L'Almanach de l'Esquella de la Torratxa*).

Paraules clau: fulletó, literatura popular, tipus urbans, recepció

Abstract: This paper aims to make an approximation to the reception in Catalonia of the nineteenth century French booklet. Part of the reception of *Les Mystères de Paris*, by Eugène Sue, originally published in *Le Journal des Débats* between 1842 and 1843 and that was a great success in Catalonia, with translations that appeared the following year of the original, especially the Castilian translation of Joan Cortada of 1844, the first one published in Barcelona (Impremta de Tomàs Gorchs). Next, the reception and the great influence of this work and the French leaflets in general in the Catalan culture of the nineteenth century, and especially in popular culture, are studied more specifically, an influence that we can trace in the appearance of brochures inspired by the French in the periodic press (especially in popular publications, such as *La Barretina*, *Lo Esquirol* or *La Gorra de Cop*) and on the birth and survival of the popular imaginary of a followed by topics and characters from French leaflets (through, for example, drawings published in *L'Almanach de l'Esquella de la Torratxa*).

Keywords: brochure, popular literature, urban types, reception

L'investigador que estudia la traducció catalana en temps de la Renaixença i, molt especialment, la recepció a Catalunya de determinades obres a través de les traduccions, acostuma a trobar-se amb una paradoxa i una dificultat.

La paradoxa és evident: estem parlant de traduccions catalanes, publicades a Barcelona, amb traductors i editors catalans i que influiran en la cultura catalana, però estem parlant de traduccions al castellà. La Renaixença tot just està començant (les primeres traduccions que estudiem són quinze anys anteriors a la restauració dels Jocs Florals el 1859) i, tot i que existeixen nombroses publicacions periòdiques en català, el llibre és un producte car i la llengua de la burgesia, que és qui pot pagar-lo, és el castellà.

La dificultat també és clara: parlem d'una època en la qual el concepte d'autoria és pràcticament desconegut en el cas de les traduccions i és freqüent que als llibres no aparegui

el nom del traductor. Sortosament, però, això no sempre és així i en alguns casos podem identificar grans noms d'aquella època, alguns dels quals eren ja defensors de la llengua catalana tot i que no l'empessin en les seves obres: Joan Cortada, Jaume Tió, Pere Trenchs, Francesc Cárles...

Si les obres que tenim intenció d'estudiar pertanyen, a més, a l'àmbit de la literatura popular i fulletonesca, ens trobem amb una segona dificultat: l'escassa bibliografia disponible. L'època és plena, a Catalunya, de grans noms i grans temes d'estudi i són pocs els investigadors que han volgut fixar-se en gèneres que es consideren de subliteratura. Una de les intencions del meu treball, encara en curs, és mostrar com aquells llibres menors i avui dia pràcticament oblidats van marcar poderosament l'imaginari de la seva època, a Catalunya i arreu d'Europa, tot escampant una nova visió de la ciutat (els baixos fons) i dels seus personatges arquetípics: el nen del carrer, la portera, el pinxo elegant, la modisteta... Avui dia, poca gent recorda qui va ser Rocambole, però en moltes llengües tothom utilitza l'adjectiu *rocambolesc* per referir-se a les històries enrevessades i inversemblants, com van ser les que ell va protagonitzar. I això és senyal d'alguna cosa.

Al llarg del segle dinou, les diferents iniciatives a favor de l'escolarització tenen com a efecte que una gran massa social tingui per primer cop accés a l'alfabetització. Això no vol dir de cap de les maneres que l'analfabetisme reculi de manera tan espectacular com ho fa a França (on el 1875 la taxa d'alfabetització era del 78% entre els homes i del 66 entre les dones) (Todd 2008): a Catalunya, el 1887 la taxa era del 50% entre els homes i del 26% entre les dones (Llanas 2004, 2007). Però sí que és cert que apareix per primer cop un públic que sap llegir i vol fer-ho, però que no té accés als llibres a causa del seu elevat preu. Això, tant a França com a Catalunya, propicia tres fenòmens: el dels gabinets de lectura, establiments que lloguen llibres i diaris (a Barcelona, el primer va obrir a la Rambla el 1842); el del *Journal-roman*, setmanari que publicava diferents novel·les per lliuraments (a Barcelona, per exemple, *El Mundo de las Aventuras*, que va aparèixer entre el 1894 i el 1896) i, finalment, el del fulletó que acompanya la premsa periòdica, un autèntic fenomen de masses a França que els editors catalans també van adoptar.

En sentit estricte, fulletó és la secció d'un periòdic reservada per a la publicació de textos literaris, però aviat el terme passa a designar la novel·la que es publica per lliuraments diaris, normalment ocupant el terç baix de la primera plana del diari, el davantal. El primer fulletó popular francès, segons Yves Olivier-Martin (Olivier-Martin 1980), va ser *Les enfants de la marquise de Gange* de Francis Wey, aparegut a *La Presse* el 1837.

El fenomen del fulletó i de la novel·la de gabinet de lectura (anomenada despectivament pels crítics *roman de la portière*) no és banal i té a França repercussions sociopolítiques. Bona part del públic, majoritàriament femení i pertanyent a la petita burgesia, demanava a la novel·la que creés una nova escala de valors que substituís els valors religiosos de l'aristocràcia i del poble. Deriva d'aquí una visió moral paternalista, que tendia a convertir els conflictes socials, de classe, en conflictes individuals i morals. No es parla, doncs, de justícia social, però sí d'injustícies socials que han de ser reparades, ni que sigui per la via paternalista de la consolació (Eco 1970). Aquesta presa de consciència marcarà la primera època del fulletó, que es correspon amb la monarquia de Juliol i la segona República. En una segona època, en temps del segon Imperi, el fulletó perdrà la intencionalitat política. L'autor representatiu del moment és Ponson du Terrail, autor de les *Aventures de Rocambole* i afavorit pel règim.

Les Mystères de Paris, d'Eugène Sue, tot i que no és el primer dels fulletons, sí que es considera que és el que fixa les convencions del gènere. Narra bàsicament les aventures de Rodolphe de Gerolstein, cap d'Estat d'un petit principat germànic, que actua com a justicier als baixos fons de París per expiar una culpa del seu passat. Observem que el tema del justicier més o menys emmascarat que fa el bé per compensar un crim o una omisió

passada neix amb el príncep de Gerolstein i s'estén per tota la narrativa popular del dinou i el vint fins a arribar als còmics de superherois (Jullien 2009).

L'obra es publica al diari *Le Journal des Débats*, que no és un periòdic popular, sinó generalista, entre el 19 de juny del 1842 i el 15 d'octubre del 1843.

El fulletó d'Eugène Sue va inaugurar, segons Corinne Saminadayar-Perrin (2013) i Alain Vaillant (2013), un nou gènere literari, el dels misteris urbans, en el qual conflueixen tres elements que Sue havia reunit per primer cop: el misteri (misteri profà, en contraposició al misteri religiós), la ciutat moderna i els baixos fons (tema que Dickens havia començat a explotar uns anys abans, entre el 1837 i el 1838, amb *Oliver Twist*). El terme *baixos fons*, en el sentit social, neix, segons Dominique Kalifa (2013), a França a principi de la dècada dels quaranta del segle XIX i s'escampa ràpidament als països de llengües romàniques, que tradueixen literalment l'expressió francesa. Quan en aquests anys, i especialment en la novel·la d'aquests anys, es parla de baixos fons, hom es refereix a tres realitats distintes, però inextricablement relacionades: en primer lloc, els indrets precisos dins la ciutat, amb un especial relleu de les localitzacions subterrànies, que tanta importància havien tingut a la novel·la gòtica; en segon lloc, un espai moral i social en el qual conflueixen la misèria, el vici i la delinqüència i, en tercer lloc, els individus que poblen aquests espais i que proporcionen alhora personatges, tipus i arquetips. Sempre segons Dominique Kalifa, qui primer va fer servir el terme a la narrativa va ser Honoré de Balzac a *Z. Marcas* (1840).

El gènere dels misteris urbans es va posar de moda i en pocs anys van aparèixer misteris de Rouen, Nancy, Lille, Lyon, Londres, Nova York, Roma, Nàpols, Berlín, Constantinople, Madrid... Émile Zola escriu *Les Mystères de Marseille*; Carlo Collodi, *Il Misteri de Firenze*; Camilo Castelo Branco, *Os Mistérios de Lisboa...* I, sí, Bucarest també va tenir els seus *Misteris*, obra de Ioan M. Bujoreanu, de 1864.

Barcelona va tenir fins a dos misteris urbans, directament influïts i inspirats pels de París. Els primers van ser l'obra *Los misterios de Barcelona*, publicada l'any 1844 (el mateix any, doncs, que les traduccions dels *Mystères* de Joan Cortada i de Jaume Tió). L'autor, Josep Nicasi Milà de la Roca (Barcelona, 1807-1883), va ser periodista i escriptor, a banda de pilot nàutic, i director de les publicacions periòdiques *La Convicción* i *El Papagayo*, aquesta segona de tipus satíric. Sembla ser que durant una estada a la presó per motius polítics va escriure *Los misterios de Barcelona*, obra l'acció de la qual arrenca de les bullangues del 1835 i que va tenir molt d'èxit en el seu moment (Nieto Márquez 2013).

Els segons misteris urbans de la capital catalana es van titular *Barcelona y sus misterios* (Altadill 1860) i en va ser l'autor el tortosí Antoni Altadill. L'obra va aparèixer l'any 1860, il·lustrada amb litografies d'Eusebi Planas. L'any 2015 l'Ajuntament de Barcelona en va publicar la versió catalana (Altadill 2015) amb traducció de Francesc Soto Casajoana i notes històriques de Xavier Casinos.

Antoni Altadill i Teixidó, nascut a Tortosa el 1828 i mort a Barcelona el 1880, va ser novel·lista i dramaturg en llengua castellana, a més de periodista i polític. Va prendre part activa en la revolució del 1868 i durant la primera República va exercir els càrrecs de governador civil de Guadalajara i de Múrcia. Com a periodista, va ser fundador, durant la seva estada a Madrid, del periòdic *El Pueblo* i redactor a Barcelona de *La Discusión*, *El Estado Catalán* i *El Cañón Rayado* (Ducròs s.d.). Afegim com a dada anecdòtica que va viatjar a Cuba com a secretari de Narcís Monturiol quan aquest cercava finançament per a l'*Ictíneo*.

Barcelona y sus misterios és una obra molt directament influïda per *Les Mystères de Paris* i *Le comte de Monte-Cristo*. Narra la història de Diego Rocafort, un jove d'idees progressistes que viu amb la seva mare i és víctima d'una conspiració encapçalada per un negrer que fa que l'empresonin. El protagonista encarna, de fet, els ideals socials i polítics de l'autor, i la novel·la té una forta càrrega reivindicativa que va fer que fos prohibida durant determinats períodes (*La Vanguardia* 2015).

El llibre estava il·lustrat amb litografies d'Eusebi Planas i Franquesa (Barcelona, 1833-1897), dibuixant i litògraf que havia il·lustrat anteriorment edicions castellanes de *Les Trois mousquetaires*, *La Dame aux camélias* i *Les Misérables*, a més de ser autor de diversos reculls d'il·lustracions de temàtica eròtica, com ara *Academias de mujer* o *El noble arte del billar* («Eusebi Planas Franquesa - Ficha de autor en Tebeosfera» s.d.)¹.

Barcelona y sus misterios va ser una obra de gran èxit a l'època, i fins i tot va ser duta al cinema l'any 1916, en una sèrie de vuit episodis que va dirigir Albert Marro (*El Periódico* 2015) (Ripoll 2017).

Aquestes obres, que van aparèixer en forma de llibre i no en fulletó, i en edicions, a més, força cares, estaven escrites encara en castellà. La irrupció del català en la novel·la popular es produeix durant la Renaixença a través dels fulletons de diaris com *Lo Somatent* i, sobretot, de les nombrosíssimes revistes de l'època, moltes de les quals van tenir una vida efímera que va deixar els fulletons inacabats. Acabaré aquesta exposició posant alguns exemples d'aquests fulletons catalans que tot just estic començant a investigar.

- Fulletons de *Lo Somatent*: aquest diari de Reus —que és important no confondre amb la revista satírica barcelonina del mateix títol (Barcelona, 1868-1869), resultat de la fusió entre *La Barretina* i *La Rambla*— va néixer el 15 d'agost de 1886 i va durar fins a l'any 1903. Va ser dirigit per Pau Font de Rubinat, influït pel catalanisme polític de Valentí Almirall. Hem recollit els següents fulletons publicats al diari:

- *Sagetes d'or* (1889). Obra del dramaturg i polític reusenc Pere Cavallé i Llagostera (1880-1939), integrant del grup modernista de Reus (encapçalat per Cosme Vidal, Josep Aladern), fundador i director de les revistes reusenques *Lo Ventall*, *Lo Lliri* i *La Palma* i president del Centre de Lectura entre 1915 i 1922.

- *Mal d'hermosa* (1891). Cosme Vidal i Rosich, conegut amb el pseudònim de Josep Aladern (1869-1918) va ser considerat el capdavanter del grup modernista de Reus. Col·laborador habitual de *Lo Somatent*, hi va escriure composicions literàries, cròniques d'actualitat i assaigs. Al fulletó del diari, va publicar-hi *Mal d'hermosa*, subtitulada *Costums d'avny en dia: novel·la catalana*.

- Fulletons de *La Renaixensa*: com a diari, *La Renaixensa* va sortir al carrer l'any 1881, amb la idea de ser una prolongació de la revista quinzenal del mateix nom, que es publicava des del 1871, com a resultat de les divergències sorgides al Primer Congrés Catalanista entre els responsables d'aquesta publicació i el grup de Valentí Almirall i el *Diari Català* (Miquel i Vergés 1937). Durant l'any 1881, la revista, que va passar a ser mensual, i el diari van coexistir, fins que aquella es va convertir en un suplement literari del diari. Pel que fa al fulletó, que es publicava com un plec col·leccionable que depenia de la revista, esmentarem únicament els textos apareguts dins el segle XIX.

- *Julita* (1874). Es tracta d'una novel·la psicològica i introspectiva, centrada en l'anàlisi aprofundida del personatge protagonista. És la primera novel·la de l'escriptor vigatà Martí Genís i Aguilar (1847-1932). La narrativa d'aquest autor, com la seva poesia, molt vinculada als Jocs Florals, fa una exaltació dels valors tradicionals, tot i que des d'un punt de vista romàntic i ple de sentimentalisme. L'escenari de l'obra oscil·la entre Camprodon, on la protagonista passa els estius, i Barcelona, on passa els hiverns, amb una clara preferència per l'escenari rural, molt idealitzat, en contraposició a una ciutat força desdibuixada (Arnau 1981).

---

¹ El primer, un recull de nus de tipus acadèmic més que no eròtic; el segon, malgrat el títol, clarament pornogràfic.

○ *Trajedias* (1876). Aquest recull d'obres teatrals de Víctor Balaguer aplega les tragèdies *La mort d'Anibal*, *Saffo*, *Coriolá*, *La sombra de César*, *La festa de Tibulus*, *La mort de Neron*, *L'última hora de Colon* i *La tragedia de Livia*. Cal assenyalar que l'edició apareguda en forma de llibre el mateix any (Balaguer 1876) —que ignorem fins a quin punt és la mateixa que la del fulletó— incloïa també les traduccions al castellà.

○ *Quadros en prosa* (1878) i *L'Auca de la Pepa* (1893). Dues obres de l'escriptor i comerciant barceloní Joan Pons i Massaveu (1850-1918), col·laborador habitual de *La Renaixensa*. Maria Teresa Vidal considera els contes, com els que formen *Quadros en prosa*, com la part més reeixida de la producció de l'autor (Vidal 1980). Pel que fa a *L'Auca de la Pepa*, és tracta d'una novel·la de costums.

○ *Del meu tros* (1879), *Escenes barcelonines* (1886) i *Gent de casa* (1889). Es tracta de tres reculls d'articles costumistes d'Emili Vilanova i March (1840-1905), que descriuen escenes quotidianes de la vida menestral al barri de la Ribera. Vilanova era col·laborador habitual tant de *La Renaixensa* com de *La Il·lustració Catalana*.

○ *Lo Bruch* (1880). Relat de Josep Feliu i Codina (1845-1897), narrador, dramaturg i llibretista de sarsueles, a més de jurista i periodista. Estava afiliat al partit liberal dinàstic i va ocupar diversos càrrecs dins l'administració. Va ser un autor de gran prestigi tant en català com en castellà. Va ser fundador de les revistes *La Pubilla* (1867) i *Lo Nunci* (1877).

- Al setmanari *La Barretina* (subtitulat *Semmanari popular*), que va aparèixer a Barcelona entre el 4 de gener i el 17 d'octubre de 1868, trobem des del primer número la novel·la *Las joyas de la Roser*, de Guadalupe Cortés Wyghlen, un relat històric ambientat durant la guerra del Francès que apareix com a fulletó col·leccionable i que és una adaptació a forma de novel·la de l'obra teatral de Pitarra, que s'havia estrenat dos anys abans. La desaparició del setmanari va deixar l'obra inacabada (de fet, tan inacabada que, si més no l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya, es queda a mitja frase).

- A *Lo Esquirol*, publicació setmanal apareguda entre el 7 de juny i el 6 de setembre de 1868 amb el subtítol *semmanari literari, crítich y festiu*, veu la llum des del número 3 (diumenge 21 de juny del 1868) el fulletó (ja titulat *folletí*) *La pubilleta de Gabá*, història d'autor anònim ambientada a l'edat mitjana. La fi de la revista deixa també l'obra inacabada. El to general de la història és seriós i està escrita en una prosa curosa i elegant, però el fet que el fulletó quedi estroncat en el moment que l'argument està agafant volada fa impossible de jutjar com cal l'autor anònim.

- *La gorra de cop* és un setmanari humorístic vinculat al partit republicà i centrat en els atacs contra els carlins (tot i que la seva primera portada és un acudit sobre en Pitarra), que apareix entre el 24 d'octubre del 1875 i el 29 de gener del 1876. La novel·la de fulletó que difon, però, no té res d'humorística: es tracta de *Lo barber d'Almòster* (*Cuento fantástich*), signat M. Palá, truculenta història de crims i gelosia sobre un barber que, després de descobrir que la seva jove esposa s'entén amb un client, el degolla a ell mentre l'afaita, la decapita a ella i enterra els cossos al pati, però el cap de la dona li cau i comença a perseguir-lo... i això només en els dos primers lliuraments. El fulletó acaba al número 7 de la revista, però, malgrat la seva brevetat, crida molt l'atenció en primer cop per la seva truculència i en segon pel tema fantàstic d'ambientació contemporània, en la línia dels contes de fantasmes anglesos de la mateixa època.

A banda d'aquests fulletons catalans, la influència del fulletó francès a casa nostra es deixa veure per l'aparició en la premsa d'ambients i de personatges típics del fulletó

traslladats a Barcelona, cosa que fa pensar en un inici —força casolà, tot s’ha de dir— de mitificació de la ciutat en un procés semblant al que descriu Roger Caillois per a París (Caillois 1987).

Resta encara per endavant una investigació d’hemeroteca per localitzar i estudiar els fulletons i relacionar-ne alguns dels personatges arquetípics amb els models corresponents del fulletó francès.

CONCLUSIONS I PROJECCIÓ DE L’ESTUDI

A la segona meitat del segle dinou es produeix a Catalunya un augment progressiu dels índexs d’alfabetització que té uns efectes sobre la cultura similars als que es van produir a França en la mateixa època i pel mateix motiu tot i que a una escala més petita: aparició de gabinets de lectura, revistes de novel·les per lliuraments i novel·les de fulletó incloses en la premsa periòdica.

La novel·la de fulletó francesa del dinou arriba a Catalunya inicialment traduïda al castellà i publicada en forma de llibre, tot i que en alguns casos apareix també com a fulletó pròpiament dit: *Memorias de un gendarme* i *La herencia de un cómico*, de Ponson du Terrail, a *El Mundo de las Aventuras* (1894); *Bala Franca*, de Gustave Aymard, a *El anunciador catalán* (1878).

El gènere dels misteris urbans, nascut arran de l’èxit de *Les Mystères de Paris*, d’Eugène Sue, també arriba al nostre país, amb dues novel·les de misteris de Barcelona.

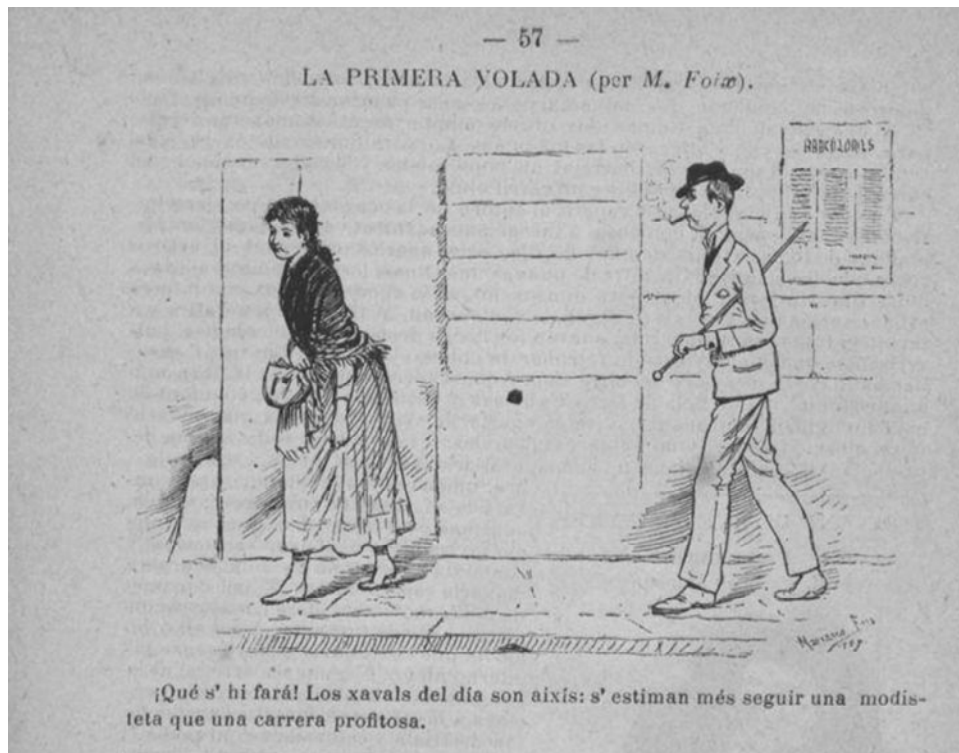
La moda del fulletó s’estén a la premsa popular catalana, que en publica d’originals en la nostra llengua. Ara bé, mentre que el fulletó francès és majoritàriament de tema contemporani i urbà, el català tracta sovint temes rurals o històrics.

La influència del fulletó francès es deixa notar també en l’imaginari popular, tot fent néixer, com fa arreu del món, una certa imatge de la ciutat de París i dels seus personatges típics. No és casual que dibuixants i articulistes omplin les publicacions catalanes, per exemple, de modistetes directament inspirades en les *grisettes* parisenques, arquetips d’una certa manera d’entendre els personatges urbans i la gràcia de les noies joves, com podem veure en aquests exemples de *L’Almanach de l’Esquella de la Torratxa* del 1889 i el 1891 (imatges 1 i 2).

Imatge 1. *L’Almanach de l’Esquella de la Torratxa*, 1889, p. 169. Dibuix de Francisco Gómez Soler

Imatge 2. *L'Almanach de l'Esquella de la Torratxa*, 1891, p. 57. Dibuix de M. Foix.

PAU JOAN HERNÁNDEZ DE FUENMAYOR
PauJoan.Hernandez@uab.cat
Universitat Autònoma de Barcelona

BIBLIOGRAFIA

- Altadill, Antonio (1860) *Barcelona y sus misterios*, Barcelona, Librería Popular Económica i Imprenta Hispana de Vicente Castaños.
- (2015) *Barcelona i els seus misteris*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.
- Arnau, Carme (1981) «Martí Genís i Aguilar», dins *Julita*, pp. 7-12, Barcelona, Edicions 62.
- Balaguer, Víctor (1876) *Trajedias*, Barcelona, Imprenta de La Renaixensa.
- Caillois, Roger (1987) *Le mythe et l'homme*, París, Gallimard.
- Ducròs, Joan. s.d. «Antonio Altadill», Corpus Literari Ciutat de Barcelona [en línia], [consulta: 21.05.2017], [http://www.xtec.cat/~jducros/Antonio Altadill.html](http://www.xtec.cat/~jducros/Antonio%20Altadill.html).
- Eco, Umberto (1970) *Socialismo y consolación: reflexiones en torno a «Los misterios de París» de Eugène Sue*, Barcelona, Tusquets.
- «El “best seller” de 1860 “Barcelona y sus misterios”, ahora en catalán», *El Periódico*, 5 novembre 2015.
- s.a. «Eusebi Planas Franquesa», *Tebeosfera, cultura gràfica* [en línia] [consulta: 21.05.2017], [https://www.tebeosfera.com/autores/planas_franquesa_eusebi.html].
- Jullien, Dominique (2009) «Travestissement et contre-pouvoir dans le roman-feuilleton». *Littérature* 153 (1), 50, <https://doi.org/10.3917/litt.153.0050>.
- Kalifa, Dominique (2013) «L’imaginaire des bas-fonds et les “mystères urbains”». «El llibre de misteris de Barcelona publicat el 1860 ara en català», *La Vanguardia*, 5 novembre 2015.

- Llanas, Manuel (2007) *Sis segles d'edició a Catalunya: una síntesi històrica*, Vic, Eumo Editorial.
- Llanas, Manuel (2004) *L'Edició a Catalunya: el segle XIX*, Barcelona, Gremi d'Editors de Catalunya.
- Miquel i Vergés, Josep Maria (1937) *La Premsa catalana del vuit-cents / a cura de Josep Mª Miquel i Vergés*, Barcelona, Barcino.
- Nieto Márquez, Inés (2013) «Col·leccions editorials a la Barcelona del Vuitcents: el cas de Joan Oliveres i Gavarró (1812-1891)».
- Olivier-Martin, Yves (1980) *Histoire du roman populaire en France : de 1840 à 1980*, París, Albin Michel.
- Ripoll, Xavier. s.d. «Historia del cine en Catalunya» [en línia], [consulta: 21.5.2017], [<http://www.xtec.cat/~xripoll/hcinec2.htm>].
- Todd, Emmanuel (2008) *Après la démocratie*, París, Éditions Gallimard.
- Vaillant, Alain (2013) «Des mystères de la foi aux mystères de la ville : genèse d'un mythe moderne», *Autour de Vallès*, núm. 43, pp. 23-34.
- Vidal, Maria Teresa (1980) «Joan Pons i Massaveu», *Gran Enciclopèdia Catalana*, Enciclopèdia Catalana.